

УДК: 81.373.21

DOI 10.33514/1694-7851-2023-2-61-65

Даовлатова Ф.М.

ага окутуучу

Баткен мамлекеттик университети

Кыргызстан, Кызыл-Кыя ш.

feruzadaovlaotova@gmail.com

БИЛИМ БЕРҮҮДӨ ЖЕРГИЛИКТҮҮ ТОПОНИМДЕРДИ КОЛДОНУУ

Аннотация: Макалада мектеп география курсун окуутуда топонимикалык маалыматтарды изилдөө методикасы жөнүндө маалымат берилген. Географиялык аталыштардын келип чыгышы, топонимикалык маалыматтарды окуу процессине киргизүүнүн мааниси каралган. Кандайдыр бир географиялык аталыштардын биринчи жана негизги милдети – объектке ат берүү, аны курчап турган башка бир тектүү объекттерден айырмалоо болуп саналат. Атарды колдонуу адамдардын ортосундагы байланышты камсыздайт, жазуу жүзүндө баарлашууда объектилерди аныктоого, алар менен ар кандай окуяларды байланыштырууга мүмкүндүк берет. Атардын (топонимдердин) бул функциялары географиялык фактыларды жана кубулуштарды байланыштыруу, аларды мейкиндик локалдаштыруу үчүн географиялык номенклатураны кеңири колдонгон «мейкиндик» илим катары география үчүн да маанилүү экендигин белгилөө зарыл.

Негизги сөздөр: топонимика, окутуу, тарбиялоо, мекенди сүйүү, жер-суу аталыштары, оронимдер, гидронимдер, ойконимдер, годонимдер.

Даовлатова Ф.М.

старший преподаватель

Баткенский государственный университет

Кыргызстан, г. Кызыл-Кия

feruzadaovlaotova@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕСТНЫХ ТОПОНИМОВ В ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. В статье представлена информация о методике исследования топонимических данных в школьных курсах географии. Рассмотрено происхождение географических названий, важность включения топонимической информации в процесс обучения. Первая и главная задача любых географических названий – дать имя предмету, выделить его среди других однородных предметов, которые его окружают. Использование имен обеспечивает общение между людьми, позволяет идентифицировать объекты в письменном общении, связывать с ними различные события. Важно отметить, что эти функции названий (топонимов) важны и для географии как «пространственной» науки, широко использующей географическую номенклатуру для связи географических фактов и явлений, для их пространственной локализации.

Ключевые слова: топонимия, учение, воспитание, любовь к родине, географические названия, топонимы, гидронимы, ойконимы, годонимы.

Dovlatova F.M.

Senior Lecturer

Batken State University

Kyrgyzstan, Kyzyl-Kiya c.

feruzadaovlaotova@gmail.com

THE USE OF LOCAL TOPONYMS IN THE EDUCATION

Abstract. The article provides information on the methodology for studying toponymic data in school geography courses. The origin of geographical names, the importance of including toponymic information in the learning process are considered. The first and main task of any geographical names is to give a name to an object, to distinguish it from other homogeneous objects that surround it. The use of names provides communication between people, allows you to identify objects in written communication, associate various events with them. It is important to note that these functions of names (toponyms) are also important for geography as a "spatial" science that widely uses geographical nomenclature to connect geographical facts and phenomena, for their spatial localization.

Keywords: toponymy, education, upbringing, love for family, geographical names, toponymy, hydronymy, oikonymy, gononymy.

Топонимиканын география илими үчүн мааниси чоң. Кандайдыр бир географиялык аталыштардын биринчи жана негизги милдети – объектке ат берүү, аны курчап турган башка бир тектүү объекттерден айырмалоо болуп саналат. Аткарылуучу адамдардын ортосундагы байланышты камсыздайт, оозеки кепте же жазуу жүзүндө баарлашууда объектилерди аныктоого, алар менен ар кандай окуяларды байланыштырууга мүмкүндүк берет. Аткарылуучу (топонимдердин) бул функциялары географиялык фактыларды жана кубулуштарды байланыштыруу, аларды мейкиндик локалдаштыруу үчүн географиялык номенклатураны кеңири колдонгон «мейкиндик» илим катары география үчүн да маанилүү экендигин белгилөө зарыл. Бул топонимдердин мектепте – географияны окутууда жана класстан тышкары иш-чараларды өткөрүүдө абдан пайдалуу болоорун да белгилей кетүү керек. Биринчиден, географиялык номенклатура топонимика, же географиялык аталыштар экенин так түшүнүү. Жер-суу аталыштарды жана үйрөнүү – ал көрсөткөн объект картада кайсы жерде жайгашканын билүү, атын туура жазып, туура айта билүү география предметин окутууда эң негизги маселелердин бири болуп саналат. Мектепте географиялык номенклатураны үйрөнүүдө окуучулардын изилденип жаткан ысымдардын туура жазылышын жана алардын туура басым менен айтылышын өздөштүрүүсүн камсыз кылуу зарыл. Топонимиканы башкарууга ысымдын жазылышы жана айтылышынын эрежелери да киргизилген. Алар менен таанышуу окуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатуу үчүн география мугалими үчүн абдан пайдалуу экендиги баарыбызга белгилүү. Географиялык аталыштардын тарбиялык, таанып-билүүчүлүк ролу чоң. Алар дүйнөнүн саясий картасындагы өзгөрүүлөрдү жана Жер жөнүндөгү географиялык билимдердин тарыхын чагылдырат. Географиялык картадагы ысымдарда көптөгөн моряктардын, саякатчылардын, изилдөөчүлөрдүн ысымдары да жазылган. Көптөгөн аталыштар жаратылыш шарттарын (жер бетинин түзүлүшүн, өсүмдүктөр жана фаунаны ж. б.), калктын өзгөчөлүгүн, жана анын экономикалык ишмердиги аталыш чагылдырып турат. Ал эми ысымдар көбүнчө кылымдар бою, ал тургай миндеген жылдар бою сакталып келгендиктен, өткөн доордун географиялык шарттары тууралуу баа жеткис маалымат булагы болуп кызмат кылат. Аткарылуучу бул касиеттерин алардын аймагын изилдөө боюнча өлкө таануу иштеринде кеңири колдонууга болот. Географиялык аталыштарды изилдөө география менен тарыхтын, ошондой эле орус жана чет тилдерин үйрөнүү менен кеңири дисциплина аралык байланыштарды орнотуу үчүн да чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Мындай байланыштар биринчи кезекте аттардын өзүн эң толук жана ар тараптуу изилдөөнү камсыз кылат, б.а., географиялык номенклатураны тереңирээк изилдөөгө өбөлгө түзөт. Топонимика да өлкө таануу иштеринин маанилүү элементи болуп саналат. Бул аймактын географиялык шарттары менен алардын жер аталыштарындагы чагылдырылышынын ортосундагы байланыштарды издөө аркылуу аймактын өткөнүн жана азыркысын изилдөөгө кызыгууну стимулдаштыруунун эң сонун каражаты катары кызмат кылат. Топонимика географиялык ийримдердин, мектеп музейлеринин ишинде, карта менен иштөөдө,

географиялык викториналарды, оюндарды жана башка класстан тышкары иштерди өткөрүүдө алдыңкы орунду ээлей алат. Географиялык номенклатураны ийгиликтүү өздөштүрүүнүн факторлорунун бири – географиялык аталыштардын келип чыгышын жана семантикалык маанисин изилдөө. Жер аттары географиянын маанилүү элементи болуп саналат. Топонимика – географиялык аталыштарды, алардын келип чыгышын, өнүгүшүн, азыркы абалын, жазылышын жана айтылышын изилдөөчү илим. Топонимдерди изилдөөнүн маанилүү тарбиялык мааниси география боюнча негизги жалпы билим берүүнүн билим берүү стандартынын долбоорунда чагылдырылган. Мектептин география курсунда топонимиканы изилдөөнүн негизги максаты – географиялык өлкө таанууда топонимдерди колдонуу болуп саналат. Топонимика – өлкө таануу иштеринин эң маанилүү элементи. Бул аймактын географиялык шарттары менен алардын географиялык аталыштарда чагылдырылышынын ортосундагы байланыштарды издөө аркылуу аймактын өткөнүн жана азыркысын изилдөөгө кызыгууну стимулдаштыруунун эң сонун каражаты катары кызмат кылат. Е.М.Поспелов белгилегендей, топонимиканы колдонуу окуучулардын жалпы сабаттуулугунун жана сүйлөө маданиятынын деңгээлин жогорулатууга өбөлгө түзөт, анткени географиялык аталыштарды жазуу жана айтуу эрежелери да камтылган. Өз жериңиздин топонимикасын үйрөнүүнү 6-класстан физикалык география сабагынан баштоо эң максатка ылайыктуу. «Физикалык географиянын башталгыч курсунда» өлкө таануу материалын үйрөнүү негизги башаты болуп саналат. Ошондуктан жергиликтүү топонимдерди колдонууда жана аталыштарды чечмелөө жакшы натыйжа бере алат. 6-класстын география курсунда край таануу билими өзүнчө темаларга бөлүнгөн. География сабагында окуучулардын таанып-билүү активдүүлүгүн жогорулатуу үчүн биринчи жолу топонимдерди – географиялык объектилердин (конуштардын, дарыялардын, көлдөрдүн, көлмөлөрдүн ж.б.) жергиликтүү аталыштарын колдонууга болот, алар окуучуга эң жакын, жана түшүнүктүү. Өзүбүз жашаган аймактын физикалык картасы менен таанышууда сабакта аймактын географиялык орду талкууланат, бул жерде мугалим негизги түшүнүктөр жана терминдер (топонимика, топоним, микропоним) менен да тааныштырат, географиялык аталыштардын жашообуздагы ордун ачып берет, аймактын географиялык аталыштарынын калыптанышына жол ача алат. Бул жерде мугалим бардык топонимдер төмөнкүдөй класстарга бөлүнөрүн түшүндүрөт: – ойконимдер – конуштардын аталыштары; – гидронимдер – дарыялардын аттары; – оронимдер – тоо чокуларынын аттары; – годонимдер – көчөлөрдүн аталышы. География предметинен сабак өтүлгөн учурда окуучуларга жер-суу аталыштарына көңүл буруусун, жана билим берүү системасынын бардык баскычтарында география сабагында жер-суу аттарын үйрөтүү зарыл. Географиялык аталыштар боюнча эң көп билим жалпы билим берүүчү мектептерде өтүүчү география сабагында өтүлөт. Мектепте Кыргызстандын географиясы предметинде 8-класстарда 9-класстарда Кыргызстандын физикалык географиясын жана экономикалык географиясын өтүүдө жергиликтүү аталыштарды колдонуу менен алардын маанисин да айтып берүү жакшы натыйжаларды бере алат. Кандайдыр бир географиялык аталыштардын биринчи жана негизги милдети – объектке ат берүү, аны курчап турган башка бир тектүү объектилерден айырмалоо. Жер-суу аталыштарынын окутууда негизги түшүнүктөрдү жана терминдерди (топонимика, топоним, микропоним, этнонимдер, оронимдер, гидронимдерди ж.б.) мектеп курсунда эле түшүндүрө алсак болот. Географиялык аттардын жашообуздагы орду, географиялык аталыштардын калыптануу өзгөчөлүктөрү, жана алардын айтылышы, колдонулушун мугалим ар бир сабакта колдонот, балдарга аталыштардын мааниси жөнүндө маалымат берилсе, окуучуну эсинде көпкө сакталат.

Жер жүзүндө аталыштар келип чыгышы жана тилдик айтылышы боюнча бири-биринен айырмаланат. Аларды системага салып изилдөө топонимика илиминин негизги багыты болуп саналат. Атоосуз бизди курчап турган чөйрөбүздү биле албайбыз же аты жок географиялык объектини да атоосуз айта албайбыз. Ошондуктан адамдын ысымы сыяктуу жер-суулардын аталыштарынын да биздин жашообузда мааниси жана пайдасы чоң. [1. 6-б].

Бул топонимдердин мектепте – географияны окутууда жана класстан тышкары иш-чараларды өткөрүүдө абдан пайдалуу болоорун да белгилей кетүү керек. Биринчиден, географиялык номенклатура топонимика, же географиялык аталыштар экенин түшүнүү керек. [2]

Географиялык аталыштар географиялык билим берүүнүн бардык баскычтарында жалпы орто мектептерде, башталгыч класстардан эле баштап жер-суу аталыштарына көңүл бурулуп, алардын мүмкүн болушунда өзүнүн жашаган жерлеринин аталыштарын маанисин так билүүгө үгүттөө зарыл деп айтсак болот.

Мектептерде, кесиптик лицейлерде, жогорку окуу жайларда география предметин окутууда өзү жашаган аймактын жер-суу аталыштарын маанисин ачууга шарт түзүү менен алардын же жаш муундун өз өлкөсүн, жашоо-турмушун, ата-бабаларынын эмгегин түшүнүү менен өз айылын, облусун сүйүүгө өбөлгө түзөрүү анык деп так айтууга болот. Өлкөбүздө жер-суу аталыштарынын маанисин айкын жана мааниси ачык так болбогон аталыштардын көп экендиги баарыбызга маалым. Жаш муундун өз өлкөсүн, жашоо-турмушун, ата-бабаларынын эмгегин таанууга шарт түзүү үчүн өздөрү жашаган аймактагы жер-суу аталыштарын маанисин түшүндүрүүгө мугалим тарабынын үйрөтүү зарыл. Жаштарды патриоттук сезимдерин өз өлкөсүн сүйүүгө тарбиялоо – өз жеринин аттарын билүү жана эмне үчүн ушундай аталыш менен аталып калгандыгын түшүндүрүп берүү менен окуучулардын сезимдерин ойготууга шарт түзө алат. Бул маселе көптөгөн гезит-журналдардын, массалык маалымат каражаттарында каралып жаткандыгы баарыбызга белгилүү. Бирок жаштарыбыздын арасында руханий мурастарды барктоо, байыркы маданий эстеликтерибизге кайдыгер мамиле кылуу учурлары кездешип жатат. Бул кайдыгерлик эртенки муундардын элин – жерин сүйүүгө болгон мамилесин солгундатып коеруу ыктымал. Айланабыздагы географиялык терминдердин көп түрдүүлүгүнүн кыргызча аталыштарынын башка тилдерде аталып калуусуна өзүбүз себепчи болуп калуубуз жана кайдыгерликтин натыйжасында унутулуп калуу алдында турат.

Ата-мекенди сүйүүгө үйрөтүү – билим берүү системасындагы бардык предметтердин мугалимдеринин милдети болуп саналат. Мекенди сүйүүгө айрыкча география, тарых, улуттук тил сабактарын берген мугалимдеринин милдеттери чоң.

Башталгыч класстарда Мекен таануу жана аймак таануу сабактарын айылдык жана шаардык мектептерде, факультативдик сабактарды көбөйтүү жана ийримдерди, кружокторду уюштуруу зарыл деп эсептеймин. Аларды уюштуруу менен алардын мекенди сүйүүгө жана өз жерин эч нерсеге алмаштырууга болбой тургандыгын түшүнө алат жана аны көздүн карегиндей сактоого түрткү бере алат. Окуутудагы мындай мамиле жаштарды өз алдынча эмгекке тартууга жана аларды өз мекенине, эне тилине аяр мамиле кылууга, өз өлкөсүнүн кооздугун, байлыгын баалай билүүсүн өркүндөтөт.

Мектепте жергиликтүү топонимиканы изилдөөнүн маанилүүлүгүн жана зарылдыгын белгилеп, окуучулардын жашаган жери тууралуу билимин калыптандырууга, аларда патриоттук сезимдерди тарбиялоого шарт түзөт.

География сабагында окуучуларды жер аттарынын маанисин билүүгө кызыктыруу жана алардын жашаган шаарлардын же айылдардын аталыштарын билүү алар үчүн абдан маанилүү экендигин баса белгилеп окутууда чоң мүмкүнчүлүк бар. Анткени топонимдер аталган жердин белгилүү бир табигый географиялык, социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүн чагылдырат. Анын ичинде кээ бир топонимдик терминдердин мааниси география сабагында түшүндүрүлөт. Биздин өлкөдө топонимдер генетикалык теги боюнча бирдей таралбаса, кээ бир аймактарда оронимдердин топонимдери кеңири таралган, башка аймактарда гидронимдер же анын айрым түрлөрү, башка аймактарда индикатордук аталыштар, фитотопонимдер, зоотопонимдер же этнонимдер басымдуулук кылышы мүмкүн, андыктан алардын маанисин чечмелөөгө, аталыштарды түшүнүп окууга аракеттер жасалат.

Мугалим география сабагынын мазмунуна таянып, география сабагын кызыктуу жана эффективдүү өткөрүү үчүн жогорудагы айрым топонимдердин мазмунун түшүндүрүп, окуучулардын арасында жер-суу аттары жөнүндө белгилүү түшүнүктөрдү калыптандырууга

болот. Мисалы, « Кыргызстандын рельефи жана орографиясы» деген темада Кыргызстандын бардык аймактарында тоолор болгондуктан алардын аталыштарын да маанисин чечмеленишин айтып берүү менен студенттерге да же мектеп окуучуларына жакын жашаган жерине жакын тоолордун аттарын изилдөөгө же маанисин тактоого үйрөтүүбүз зарыл. Окуу процессинде географиялык аталыштардын окутуунун усулун пайдалануу менен. Бул билим берүүдө географиялык аталыштарды үйрөнүү ыкмаларын кылдат изилдөөнү талап кылат. Окуучулар, студенттер картаны билиши керек, башкача айтканда, көптөгөн географиялык объекттердин аталыштарын жана жайгашкан жерлерин картадан карап, анын маанисин чечмелөөгө аракеттер жасалса, окуучулардын эсинде жакшы сакталуу менен кызыгуусун арттырат. Географиялык объекттердин аталыштарынын жыйындысы методикалык адабияттарда географиялык номенклатура деп аталат. Окуу-тарбия процессинде аттарды үйрөнүүдө топонимиканын ар кандай багыттары пайдалуу, анын ичинде географиялык аталыштардын мазмунун жана маанисин аныктоо, алардын туура жазылышына көңүл буруу жана айтылышын билүү керек.

Географиялык аталыштар географиялык картанын ажырагыс бөлүгү болуп, түздөн-түз карта менен изилденет. Бул жерде географиялык аталыштардын негизги функциясы көрүнүп турат. Географиялык аталыштар ар кандай табигый жана социалдык географиялык объекттерге «Дарек» катары кызмат кылат.

Билим берүү программалары камтылган дүйнөдө бар кээ бир географиялык аталыштарды эстеп калуу үчүн студенттерден көп күч жана талант талап кылынат. Себеби, географиялык аталыштардын көбүнүн мааниси окуучуларга толук түшүнүксүз жана алар тарабынан жөн гана тыбыштардын жыйындысы катары кабыл алынат. Аттарды өздөштүрүү учурунда да окуучулардын сөз байлыгы пассивдүү болуп, активдүү колдонулбаса, сөздөр оңой эле унутулуп калат.

Демек, бул макаланы жыйынтыктоодо мугалимдин милдети – мектепте географиялык номенклатураны үйрөнүүдө окуучулардын изилденип жаткан өздөрү жашаган аймактагы жер-суу аталыштарынын маанисин түшүнүү жана туура жазылышын жана алардын туура басым менен айтылышын өздөштүрүүсүн камсыз кылуу зарыл. Бул талапты аткаруунун зарылчылыгы айдан ачык – географиялык аталыштарды туура жазуу окуучулардын сабаттуулугунун маанилүү бөлүгү, ал эми аттарды туура айтуу сүйлөө маданиятын жогорулатат. Билим берүү процесси үч негизги функцияны камтыйт: окутуу, тарбиялоо, өнүктүрүү. Топонимдер менен иштөө география сабагында жана класстан тышкары иштерде алардын калыптанышына чоң мүмкүнчүлүктөрдү берет. Топонимдер менен таанышып, окуучулар топонимика илиминин канчалык көп кырдуу жана кызыктуу экенин, бала кезинен тааныш ысымдардын келип чыгышын ачуу менен байланышкан иш канчалык кызыктуу экенин элестете алышат.

Колдонулган адабияттар:

1. Аникина Т.Н. Юный географ. Топонимика // Школьная педагогика. – 2017. – №21. – С. 2–4.
2. Даовлатова Ф.М. Кыргызстандын түштүгүндөгү фарсы жана тажик тилдеринен кирген жер-суу аталыштарынын этимологиясы. – Ош. 2017.
3. Жучкевич В. А. Топонимика и работа с географическими названиями // География в школе. – 1969. – № 2.
4. Жучкевич В. А. Общая топонимика. 3-е изд., перераб. – Минск, Высшая школа, 1980.
5. Скуратова П.Н. Применение топонимики на уроках географии // Молодой ученый. – 2021. – №37. <https://moluch.ru/archive/379/83999>
6. Топонимика в школьной географии. Пособия для учителей. – М.: Просвещение. 1981. – 144 с.

Рецензент: тарых. илим. канд. доц. Бердиев А.Т.